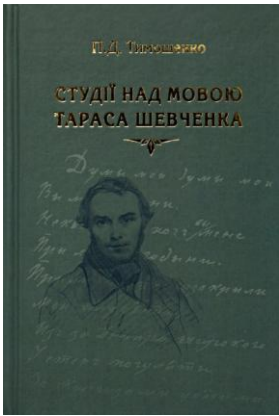

МОВА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПЕТРА ТИМОШЕНКА

У другій половині ХХ ст. мову Тараса Шевченка докладно вивчали в різних лінгвістичних осередках України – від Академії наук до віддалених університетів: укладали загальні й спеціалізовані словники українськомовних, а згодом – і російськомовних творів, готували монографії та тематичні збірники, регулярно організовували шевченківські конференції; чимало було зроблено в позаукраїнських наукових установах, де не припинялося видання творів Кобзаря та їх коментування, наукова інтерпретація. Цей період виявився найрезультативнішим щодо виявлення та систематизації інформації про феномен мови Шевченка та пошуків нових напрямків у його вивченні¹.

Серед численних мовознавчих студій цього періоду про мову Шевченка увагу привертають праці київського лінгвіста Петра Дмитровича Тимошенка: його дослідженням притаманні ґрунтовність опрацювання текстів Кобзаря, залучення широкого кола додаткових мовних та історико-культурних свідчень задля обґрунтування незвичних зіставлень і докладних висновків; читачам імпонують використання дослідником різноманітних аналітичних прийомів, чіткий захопливий стиль самого процесу студіювання, зокрема ретельне порівняльне вивчення всіх прижиттєвих видань та залучення автографів – найбільш надійного джерела свідчень про досліджуваний мовосвіт та його внутрішню еволюцію. Усе це вчений підпорядковував багатоплановому й водночас цілеспрямованому пізнанню мови Шевченка, окресленню його ролі в утвердженні й збереженні української мови, профілюванні лінгвальної самобутності українців.

Відомо, що мовотворчість Шевченка від середини ХІХ ст. справедливо оцінювали як своєрідний рубікон у розвитку української літературної мови, формуванні її *нової якості* та *нового простору функціонування*. Після «Кобзаря» 1840 р. повернення до попередньої мовно-літературної практики не віталосся, виглядало анахронізмом. Дослідники мови Шевченка завжди були свідомі актуальності й водночас складності проблем шевченкознавства, як і того, що надмір ідеологізований супровід творчості поета часто перетворював такі студії в небезпечні. Так було в Росії ХІХ ст., так само у різних формах і з неоднаковою чіткістю це оприявнюється досі в Україні та поза її межами. Проте за різних державних устроїв, панівних ідеологій, суспільних та естетичних течій для українців шевченкоцентризм був і залишається однією з констант самоідентифікації й самоусвідомлення як нації.

Про складність вивчення творчості Шевченка в Україні, зокрема його мови, у другій половині ХХ ст. нагадувало відлуння тотальних репресій, що проґримотіли з кінця 20-х років ХХ ст.: система привласнила й ревізувала словесну й малярську спадщину Кобзаря, творячи радянський стандарт її аксіології. Для цього виконювали українську науку, ретельно вичищаючи осередки шевченкознавства від ідеологічної скверни, табували імена провідних дослідників, викреслюючи з повноцінного використання науковий доробок цілого покоління обдарованих учених, що красномовно засвідчили окалічені видання з вирізаними розділами з книг, статей з часописів, замальованими іменами й назвами праць; про такі незворотні втрати часто промовляють бібліографічні довідники тієї епохи, за якими сьогодні часто вже не можна відшукати відповідних текстів. Системний наступ на українське культурне й національне відродження 20–30-х років ХХ ст. передбачав трансформацію наукового шевченкознавства, його цілеспрямоване звуження й соціологічну вульгаризацію. Інтелектуальні й моральні випробування, що випали на долю української наукової й культурної еліти, викликали неоднакову реакцію: одних мобілізували до праці, зміцнювали прагнення протистояти наслідкам національної трагедії; на інших діяли застережливо, а то й зовсім відвертали від ризикованих студій. Тому в українських повоєнних реаліях увійти в шевченкознавство й залишитися вірним обраній проблематиці впродовж тривалого часу було виявом позиції науковця.

¹ Якісно новий етап шевченкознавства пов'язаний зі створенням «Шевченківської енциклопедії» (т. 1–6. – К., 2012–2014), яка ґрунтується на синтезі всього обширу інформації про життя Тараса Шевченка, поглибленій інтерпретації його словесної й малярської творчості.

До кола українських лінгвістів, для яких дослідження мови Шевченка стало усвідомленим вибором на десятиліття, належав і Петро Дмитрович Тимошенко, доцент кафедри української мови Київського університету імені Тараса Шевченка. Цього вченого сьогодні згадують насамперед за іншою домінантою його творчих пошуків – за працями про історичний розвиток української мови, хоча його дослідження з різних ділянок мовознавства зберігають цінність завдяки пружності думки й докладному описові кожного експлікованого й проаналізованого мовного знака. Зауважимо, що дошукуватися глибин походження української мови, не погоджуючись з офіційно стверджуваними поглядами щодо її доволі пізнього – після монголо-татарської навали в XIII ст. – формування, так само було проявом нелояльності, оцінювалося як політично маркований крок. І цим неупереджене, власне наукове студіювання мови Шевченка виявилось суголосним вельми ризикованому зануренню в історію української мови...

Постава і профіль. Петро Дмитрович Тимошенко народився 20 червня 1920 року в с. Вільховець (тепер Звенигородського району Черкаської області) у селянській родині, яка належала до верстви культурних хліборобів: кілька поколінь Тимошеноків мали освіту, шанували знання, книгу, були обізнані з музикою, оберігали традиції роду, а достаток, як і повагу громади, заробляли щоденною нелегкою працею всієї родини. Таку психологічну й етичну матрицю засвоїв і майбутній відомий учений Петро Тимошенко, для якого праця була природним станом – основою буття й джерелом справжнього задоволення. Завдяки винятковій працездатності та природним здібностям він отримав ґрунтовну підготовку в середній школі й розвинув пристрась до пізнання, що супроводжувала його впродовж усього життя. Фінал навчання в школі затьмарило неочікуване випробування: в останньому класі його виключили зі школи без права на атестат. Причина була позірна й водночас прозора: діда Карпа Тимошенка визнали заможним хліборобом, а тому відібрали й зруйнували господарство, хоча й не вивезли до Сибіру, а використовували його досвід і працю в колгоспі в іншому селі; лише згодом влада «змилювалися» і дозволила йому повернутися до родини. Долю покараного кращого учня школи вирішило лише наполегливе заступництво вчителів (крок у ті роки нетиповий і доволі ризикований для ініціаторів!): йому дозволили скласти випускні іспити, що відкривало шлях до омріяної вищої математичної освіти. Маючи добрі знання, Тимошенко 1938 р. успішно склав іспити до Київського університету імені Тараса Шевченка, проте його зарахували не на математику, а на іноземну філологію – західноєвропейські мови і літератури, куди рекрутували кращих випускників шкіл; такий поворот доглибно змінив виміряні життєві плани юнака. Згодом ще більші випробування принесла війна: після трьох років успішного навчання – вимушена перерва, невідомість, евакуація до Казахстану (м. Кзил-Орда), де 1942 р. в Об'єднаному українському університеті П. Тимошенко завершив повний університетський курс, проте вже як філолог-україніст. Далі – фронт, щоденна амплітуда невідомості між буттям і небуттям, що скінчилося для нього лише в грудні 1945 р., коли повернувся в Україну.

Різностороння підготовка, зауважена університетськими професорами наполегливість і пристрась в здобуванні знань уможливили наступний важливий крок Петра Дмитровича – вступ до аспірантури (1946). Науковий керівник академік Л.А. Булаховський запропонував дослідити закономірності, умови й причини фонематичних змін в українській мові на межі слів і морфем. У той час українська фонотактика і морфологія не були належно опрацьовані, як не було досліджено багато питань орфоєпії, словотворення; ще багато ділянок синхронічного, та особливо – історичного мовознавства чекали на наукове вивчення, на нових талановитих дослідників. Сучасному мовознавцеві з вершин комп'ютеризованого й забезпеченого різноманітними лінгвальними джерелами початку XXI ст. важко уявити, що в середині XX ст. ситуація була зовсім іншою: насамперед важкодоступними (а для багатьох позакиївських учених – практично недоступними) були давні рукописи і стародруки, старі граматики і лексикони (XVI–XVIII ст.), відсутня була належна діалектна інформація, а атлас української мови бачився мрією віддаленого майбутнього. Розв'язання визначених для аспіранта Тимошенка проблем вимагало не тільки тонкого аналізу мови в синхронії, а й ґрунтового аргументування сучасного фонематичного варіювання слова законами історичного розвитку мови, підкріплення висновків широкою історико-культурною інформацією.

Навчання в аспірантурі Київського університету змінилося роботою викладачем кафедри української мови цього ж університету (з 1949), а згодом, після захисту дисертації², від 1953 року й до останніх днів життя (29.IV 1984) П.Д. Тимошенко працював доцентом цієї кафедри³; лише короткий час (1947–1950) поєднував викладання в університеті з роботою в Інституті мовознавства АН України, очолюваному Л.А. Булаховським. Пізніше, впродовж десятиліть, Петро Дмитрович залишався неформальним активним співробітником академічного Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні – як член ономастичної, правописної комісії, завсідник наукових конференцій, рецензент численних наукових праць вчених з цього інституту.

Уже перші кроки в науці засвідчили поставу Тимошенка: це об'єктивність оцінок, аргументованість і точність (математична!) формульованих суджень, угрунтованих на достовірному й вичерпному матеріалі. Такі принципи наукової діяльності проступають уже в перших його публікаціях. Показовою щодо цього є рецензія молодого дослідника (ще до захисту ним кандидатської дисертації) на розділ «Фонетика» з «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1. – К., 1951); над цим двотомним «Курсом» під керівництвом Л.А. Булаховського роботу було розпочато ще до війни, а вдалося завершити лише в перші повоєнні роки. Рецензент був свідомий того, що праця вельми потрібна для українського мовознавства, та передбачав, що Л.А. Булаховський не буде в захваті від критичних зауважень на довгоочікувану й доволі важко створювану працю. Та все ж в опублікованому відгукові П.Д. Тимошенко не оминув виявлених недоліків, аргументувавши кожен свою незгоду з положеннями цієї праці дібраними мовними фактами⁴. Такі оцінки – відкрито-прямі, без уваги на авторитети, завжди обгрунтовані й підпорядковані розбудові науки – він висловлював і пізніше в спеціальних рецензіях та в принагідних (нерідко гострих й водночас коректних, без етичних пересад) заувагах у різноманітних статтях⁵.

У своїй дисертації П.Д. Тимошенко докладно описав фонетичні зміни на стиках морфем, слів, асимілятивні процеси та пов'язану з ними динаміку структури слова, а також виявив і дослідив менш поширені наслідки зворотного процесу – дисиміляції. У цій праці оприявнилася важлива грань Тимошенка-науковця: прагнення якнайповніше розкрити досліджуваний об'єкт, інтерпретувати його на тлі однорідних фактів інших мов. З цього погляду показова його оцінка емпіричної бази власної кандидатської дисертації:

Досліджуючи певне явище, автор прагнув показати, як воно розвивалося в попередні епохи, його поширення у говорах сучасної української мови та відтворення в літературній мові. Для порівняння залучено свідчення інших слов'янських мов і діалектів (російської, білоруської, польської, словацької, сербської, церковнослов'янської), а також деяких інших мов (французької, італійської, іспанської, німецької) [9, с. 2]⁶.

За такого обсягу та різнотипності залучуваного матеріалу закономірно, що в дисертації авторові вдалося не лише описати синхронні позиційні фонетичні зміни, які впливали на структуру словоформи, а й, використавши свідчення писемних пам'яток, визначити для багатьох явищ їхню часову глибину. Між рядків дисертації виразно проступає наскрізна думка про часову глибину української мови, що підтверджує тяглість фонетичних процесів від киеворуського періоду до моменту їх студіювання. Зрозуміло, що кожна епоха накладала свій відбиток на умови протікання й інтенсивність цих процесів, проте в 50-х роках ХХ ст. важливо було насамперед обгрунтувати часову глибину української мови. Зауважимо, що наукове коментування сучасних фонетичних змін української мови як діахронічно зумовлених, у системі координат віддалених епох, за панування т. зв. «нового вчення про мову» М.Я. Марра не схвалювалося, а лінгвістичні студії здебільшого залишалися зоною ретельного табування. Щоправда, Л.А. Булаховський не лише не поділяв марристських ідей, а й був одним із послідовних опонентів цієї теорії, докладав чимало зусиль до її розвінчання й подолання наслідків впровадження. Припускаємо, що молодого вченого надихала й підтримувала така позиція вчителя.

² Захист дисертації П.Д. Тимошенка «Фонетичні зміни на межі слів в українській мові» відбувся 27.V 1953 в Київському університеті; опонували на захисті: І.К. Білодід, у ті роки – один з небагатьох в Україні докторів філол. наук, та кандидат філол. наук Ф.Т. Жилко.

³ П.Д. Тимошенкові як справжньому енциклопедистові посилено виявилася роль наукового наставника молоді; вже 1954 р. його призначають науковим керівником аспіранта В.М. Русанівського (згодом – відомий академік-мовознавець), а через кілька років – керівником М. Штеця (пізніше – професор у Словаччині), О.М. Маштабей (знана дослідниця пам'яток ХVII ст. з теренів Полтавщини) та ін.; усього підготував 12 кандидатів наук.

⁴ Докладніше див.: Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 79–81.

⁵ Зауважимо, що критичні статті П.Д. Тимошенка, як і Л.А. Булаховського, С.П. Бевзенка, А.А. Москаленка, Л.Л. Гумецької, Й.О. Дзензелівського, С.П. Самійленка, Ю. Шевельова, О. Горбача, заслуговують на спеціальну увагу як у контексті розвитку українознавчої лінгвістичної думки другої половини ХХ ст., так і дослідження цього різновиду наукового стилю, особливо з огляду на відсутню деактуалізацію рецензії як жанру наукових студій.

⁶ Див.: Бібліографія праць Петра Дмитровича Тимошенка (у цьому виданні).

Важливо (й показово для розуміння постави Тимошенка-вченого), що до піднятих у дисертації проблем фонетики дослідник неодноразово повертався в пізніших студіях, демонструючи тісну залежність граматичних змін від динаміки фонетичної системи [43], аналізуючи явище афери [48; 66], коментуючи мовні особливості пам'яток, зокрема описів замків [71] тощо. Дослідник розумів, що прочитання у двох парадигмах – статичній (синхронічній) і динамічній (діахронічній) незмірно поглиблювало пояснення сутності, особливостей функціонування багатьох елементів мови.

Серед проблем історії української мови увагу П.Д. Тимошенка привертала як окремі мовні одиниці, явища, так і пам'ятки різних стилів і жанрів. Вивчаючи й інтерпретуючи давні тексти, зокрема їх формальні й семантичні риси, оцінюючи кожен писемний пам'яток як зафіксований момент у динаміці структури мови, розвиткові значень і функцій її елементів, дослідник часто вибудовував своє чи уточнював відоме в науці пояснення історичних змін мовних елементів. При цьому особливу увагу звертав на ті особливості мовної структури, які слугували маркерами діахронічних змін української мови, виявляли її визначальні ознаки⁷. Історизм як модель осмислення мовних явищ у творчому доробку П.Д. Тимошенка оприявлена насамперед у докладній студії про генезу і динаміку фонетичної системи української мови (це дослідження [30] Л.А. Булаховський бачив як частину колективного проекту – історичної граматики української мови – який не був у ті роки завершений); у дослідженнях описів українських замків (за люстраціями XVI ст.) [71; 96; 103]; в аналізі давніх лексиконів і граматики, у яких відбито розвиток української мови [86; 106; також: 138]; у численних рецензіях на історичні граматики та історії літературної мови різних авторів; статтях про періодизацію історії літературної мови [23] та ін. До праць з історії мови прилягають студії з ономастики; цінним є доведення тісного зв'язку між власними назвами, можливістю точної реконструкції їх походження та мотивації з діалектним довкіллям, що підважує методичку кабінетно-абстрактного етимологізування ономастикону з недостатньою увагою до діалектного тла виникнення й функціонування власних назв; водночас топоніми розглядаються як важливі свідчення про історію та просторову диференціацію мови [47; 69]. Особливого значення П.Д. Тимошенко надавав моделюванню етапів формування вимовних норм літературної мови та встановленню причин їх змінності; важливе значення досі зберігає студія з діахронічної орфоєпії, у якій реалізовано евристично результативну методичку виявлення звукотипів на підставі реконструкції мовлення попередніх часових зрізів, графічно зафіксованого в текстах [70; 81]. Цей дослідницький прийом автор згодом використав, обґрунтовуючи на підставі автографів Шевченка виділення окремих рис його вимови: невеличка стаття [119] залишається важливою з погляду методологічного та як цінний штрих до характеристики ідіолекту поета.

Прагнення автора до точного окреслення хронотопу досліджуваних мовних елементів, явищ проступає в багатьох студіях ученого як передумова наукового аналізу. Промовистим є факт: задля формування в студентів, молодих дослідників історичної парадигми осмислення української мови Петро Дмитрович багато зусиль доклав до підготовки «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови» у двох томах [25; 37], яка виявилася вкрай потрібним і популярним (і на початку XXI ст.) джерелом інформації. У виданні подано важливіші праці (чи уривки), які репрезентують різні оцінки історичного минулого української мови, окреслюють складний шлях утвердження її самостійності, окремішності та місце в колі слов'янських мов, відтворюють гостроту дискусій щодо походження української мови та ареалу творення її сучасного літературного стандарту. Добір текстів демонструє чітку позицію упорядника щодо генези та історичної долі української мови. Наведені уривки з праць мовознавців відомих (М. Максимович, П. Житецький, О. Соболевський, О. Шахматов, І. Франко, О. Пипін, К. Михальчук, В. Гнатюк, А. Кримський) та менш знаних у широких колах (М. Школиченко, І. Кукурудз), оцінок і міркувань письменників (Т. Шевченко, Леся Українка, В. Короленко, В. Стефаник та ін.), а також коментарі П.Д. Тимошенка стосовно постатей цитованих авторів та ключових подій, ситуацій, без сумніву, сприяли формуванню засад історизму в осмисленні буття української мови. Використані в «Хрестоматії» уривки з писемних пам'яток різного часу, художні, наукові,

⁷ Виявлені П.Д. Тимошенком цінні мовні матеріали та його наукову інтерпретацію багатьох форм, явищ визнавали й використовували інші провідні дослідники, зокрема Ю. Шевельов неодноразово покликається на студії про афери, аналіз описів замків (Shevelov G. In and around Kiev. Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. – Heidelberg, 1991; Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Х., 2002); неодноразово згадуються праці дослідника в академічній «Історії української мови» (книги 1–4. – К., 1978–1983) та ін.

публіцистичні, ділові та епістолярні тексти відтворюють часову змінність, розмаїття структурних виявів та існування локальних варіантів української мови.

Широта закрою наукової творчості П.Д. Тимошенка оприявлена в багатьох дослідженнях – розлогіх статтях, різноманітних доповідях на конференціях, тезах, методичних посібниках, численних енциклопедичних нарисах... Прагнення до всеохопності виявляється у вільному наведенні паралелей, використанні додаткових (інколи позірно віддалених) аргументів-свідчень, у нескутих судженнях, висновках, думках «проти течії»; йому було цікаво студіювати найрізноманітніші проблеми, між собою, як здавалося, мало пов'язані, проте разом ці дослідження творили нову інформаційну якість.

Опрацьовуючи літературні тексти, П.Д. Тимошенко ретельно добирав відповідне видання, вишукував першодруки, а за наявності автографів – використовував їх, зіставляючи з різночасовими публікаціями. Якість джерел, на які спирався лінгвіст, для нього була особливо важливою, оскільки він не раз пересвідчувався в тому, що з текстами, включно зі спадщиною письменників-класиків, видавці нерідко поводитися волонтаристськи-довільно, змінюючи фонетику й граматику, а то й лексику твору, що спотворювало зміст і авторський стиль, нищило автентичність тексту. Така едиційна практика не задовольняла дослідника, проти неї він бунтував. Тому, аби аргументувати свої засади публікації української художньої класики, вчений доволі критично проаналізував т. зв. «академічні» видання творів Шевченка, Котляревського, Стефаніка, Франка, Кобилянської, Мартовича, Черемшини та ін., зіставивши їх із наявними автографами та першодруками. П.Д. Тимошенко дійшов висновку, що ці видання містять сліди численних редакторських виправлень, а тому не можуть бути використані як матеріал для мовознавчих досліджень. Так, про тритомне «Повне зібрання творів» В. Стефаніка (1949–1954) дослідник зауважив, що воно

з мовного погляду є недоброякісним. Застосований тут принцип виправлень авторської мови з метою наближення до сучасних літературних норм не годиться навіть для популярних видань ... [і що] видання Академії наук повинні бути своєрідною культурно-історичною цінністю. Читач із них має дізнаватися про всі особливості мовно-літературного розвитку в минулі епохи, бо старі видання вже давно стали унікалами [64, с. 98–99].

У визначенні чітких принципів підготовки до публікації текстів минулих епох (насамперед художніх творів) та дотриманні таких засад у виданнях різного призначення П.Д. Тимошенко вбачав одне з актуальних завдань насамперед мовознавців, літературознавців, еditorів. Не випадково вчений не раз підкреслював важливість для з'ясування рис ідіолекту Шевченка саме автографів, а також тих прижиттєвих видань, на якість мови яких автор мав змогу впливати.

П.Д. Тимошенко вмів зацікавити читача своїми поглядами й аргументацією в різних ділянках мовознавства: переконливо писав про довершеність ідіостилію Лесі Українки (до її мовотворчості повертався неодноразово), про формальні особливості текстів І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Свидницького, індивідуальні ознаки лінгвопоетики М. Коцюбинського, М. Стельмаха, А. Малишка, Остапа Вишні, О. Корнійчука. Окремий цикл статей присвятив історії української лінгвістики та мовознавчим школам, оцінці української мови відомими вченими з-поза України (Ф. Травнічек, В. Ягич, Ф. Міклошич, П. Шафарик, Я. Бодуен де Куртене, Ф. Корш, О. Шахматов, В. Богородицький, Б. Ларін та ін.). Тематичну різноплановість досліджень П.Д. Тимошенка інтегрувала ідея структурної потужності української мови, здатності цього лінгвофеномену сповна забезпечувати комунікативні, номінативні та естетичні потреби сучасного українського соціуму; ця здатність, на його думку, ґрунтувалася на глибокій традиції староукраїнської писемності, індивідуальній і колективній мовотворчості українців, розвиткові граматичної структури, словника, стилістичного розмаїття української мови.

Від ідіолекту Шевченка до стандарту нової літературної мови. Попри багатоплановість наукових проблем, до яких упродовж творчого життя звертався Петро Дмитрович, вивчення мови Шевченка він розумів як один з визначальних об'єктів наукових досліджень і вважав за свій моральний обов'язок. За позірною простотою мови творів Кобзаря дослідник добачав справжню складність цього об'єкта студіювання; знав, що сформульоване В. Сімовичем питання – *чи вже можна вивчати мову Кобзаря?* – було не риторичним, а мало глибокий зміст. Адже йшлося про те, що багато текстів Шевченка за тогочасними виданнями не могли слугувати надійною базою мовознавчих досліджень. Таке ж занепокоєння якістю опублікованих Шевченкових текстів висловлювали й О. Синявський, І. Огієнко, М. Сулима та ін. лінгвісти. Тому для П.Д. Тимошенка, який неодноразово пересвідчувався в різноцінності опублікованих текстів української класики (а щодо

Шевченкових творів, то необхідно було зважати й на додаткові ускладнення – неповне удоступнення дослідникам його писемної спадщини та цілеспрямоване «редагування», не-одноразові зміни текстів, часто на догоду панівній політичній ідеології), було зрозуміло, що передумовою власне мовознавчого аналізу має стати докладне вивчення історії кожного тексту. Тому як базові джерела Тимошенко обирав автографи Шевченка, опрацьовуючи оригінали чи факсиміле, а за їх відсутності досліджував першодруки; водночас йому доводилося спиратися і на неприжиттєві видання Шевченкових текстів. Використання першодруків, на думку дослідника, передбачало врахування можливих редакторських втручань-впливів видавців, насамперед Є. Гребінки та П. Куліша. У кожному випадку для виявлення редакторських впливів дослідник зіставляв графіку, особливості мови текстів Шевченка та текстів потенційних учасників видавничого процесу, враховуючи при цьому відмінності діалектних баз, оприявнених у текстах цих трьох мовотворців, а також мовні маркери кожного з ідіостилів. Тому об'єкт вивчення – мова Шевченка – у студіях П.Д. Тимошенка переростав первісно визначені межі, охоплюючи і мову творів Гребінки, Куліша (особливо його пошуки у сфері правопису, графіки), альманаху «Ластівка», а задля повноти виявлення можливих впливів авторитетів-попередників залучав до аналізу тексти Котляревського, Квітки та видання фольклору. Такий максималізм дослідника приховував небезпеку втратити чи відчутно зневиразнити головний об'єкт студіювання – мову Шевченка. Та цього не сталося, оскільки для представлення інформації «з-поза текстів Шевченка» Петро Дмитрович обрав лапідарну форму презентації інформації, використавши подання статистичних характеристик словоформ, фонетичних елементів, та лише зрідка вдаючись до ілюстрацій з не-Шевченкових текстів. До того ж дослідник майстерно володів прийомом *латерального викладу*, коли в основну канву, ніби зауваженнями на берегах праці, подавав додатковий, згорнутий до коротких узагальнень-висновків, окремий сюжет, який посилював основний зміст дослідження. Показовий щодо цього приклад з лексемою *габа*:

Уперше в нашому письменстві поет у кінці свого життя використав це слово і в переносному значенні – «біле снігове покриття» – у вірші «Ой діброво – темний гаю». За Шевченком пішли і його наступники, причому *габа* у них у новому переносному значенні набула ще багато інших додаткових значень, стала різнокольоровою [136, с. 236].

А далі свою думку автор підтвердив покликаннями на твори М. Старицького, Я. Щоголева, М. Чернявського, Лесі Українки, коментуючи зміни семантики в текстах кожного автора. Такі латеральні вставки засвідчують насамперед глибоку аргументованість авторових висновків, важливість наведення докладного контексту (можемо лише уявити, яких зусиль вимагало опрацювання величезних масивів текстів, аби подати подібні елегантні зауваги-коментарі!). Поширення текстологічного аналізу з творів Шевченка на доволі широке коло текстів потенційного впливу на мову Кобзаря виявилось результативним, оскільки поглибило розуміння становлення й розвитку мовної особистості поета, особливостей його мовокористування і мовотворення, забезпечило переконливість висновків. У багатьох випадках вдалося довідно продемонструвати, що саме, безсумнівно, йшло від руки і думок Шевченка, а що належить, скажімо, П. Кулішеві чи могло бути ним підказане. Як наслідок таких зіставлень постала сформульована дослідником низка переконливих і гранично чітких висновків, які вдало характеризують окремі одиниці мови, особливості їх функціонування, а водночас – і дослідницькі прийоми П.Д. Тимошенка, напр.:

Ніде жодного разу в Шевченка не зустрічаються інфінітиви типу *клясть, пропасть*, відомі з «Енеїди» І. Котляревського та в деяких інших наших давніших поетів [111, с. 170];

У пам'ятках української мови до XVIII ст. включно варіанти вказівного займенника з *ц-* (ідеться про займенник *цей / сей*. – П. Г.) фактично відсутні. Зокрема, немає їх і в тих пам'ятках, що досить добре фіксують народну розмовну мову – в інтермедіях, у віршах мандрівних дяків, у творах І. Некрашевича. ... Уперше в українській літературі варіанти з *ц-* фіксуються у творі невідомого автора „Малороссийские стихи” [116, с. 37].

Зауважимо, що до таких додаткових лапідарних мовознавчих довідок дослідник вдається і стосовно неосновних сюжетів в аналізі мови Шевченка (так, в описі іменника подано характеристику-вставку про особливості графіки поета – [85]). З погляду докладності вивчення П.Д. Тимошенко кожного мовного факту чи явища показова студія про авторство перекладу драми «Назар Стодоля» [76], у якій на підставі виразних ознак-маркерів запропоновано обґрунтовану версію історії цього тексту, подано спробу визначити вужчий діалектний (харківсько-слобожанський) ареал, з якого, можливо, походив перекладач (чи переписувач) більшої частини драми.

П.Д. Тимошенко виявився тонким текстологом-лінгвістом, який уміло підкреслював евристичну цінність кожної деталі тексту – зовнішніх графічних та власне структурних (наголос, фонетика, граматики, лексика). Ці студії дають підстави зарахувати П.Д. Тимошенка до кола відомих текстологів-шевченкознавців різного часу і спрямування (В. Доманицький, С. Смаль-Стоцький, М. Сулима, О. Синявський, І. Огієнко, Ю. Івакін, В. Бородин та ін.). Повз увагу дослідника не пройшла й динаміка ідіолекту Шевченка, зміни форм і значень одиниць його мови, слів, граматичних форм, пор.:

Окремі іменникові форми у Шевченка зазнають еволюції. На початку своєї літературної творчості він пише *люды*, а потім усе частіше, особливо з другої половини жовтня 1845 р. – *люде...* [85, с. 156].

Мало хто з дослідників художніх текстів появу окремих мовних рис окреслював з точністю до року й місяця, як це робив П.Д. Тимошенко, вкладаючи в пов'язання тексту з відповідним часом алюзію до етапу творчої біографії автора.

У полі уваги П.Д. Тимошенка постійно перебувало одне з традиційних питань мовознавчої шевченкіани – з'ясування джерел мови Кобзаря, їх співвідношення і взаємодія в досліджуваному ідіолекті як новій лінгвальній якості. Шевченків лінгвофеномен цікавив дослідника не тільки як окремий захопливий об'єкт студіювання, а передусім як визначальний фактор становлення нової літературної мови. Звідси в його працях доміганта аналізу: *від ідіолекту Шевченка до літературного стандарту*, що вимагало з'ясування співвідношення фонетики, морфології, лексики писемної спадщини Кобзаря і пізніше усталеної літературної мови. З огляду на це П.Д. Тимошенко докладно дослідив реалізацію в текстах Шевченка граматичних форм, їхнє варіювання, зосередивши увагу на словозмінних частинах мови – іменникові, прикметникові, числівникові, займенникові та дієслові⁸. Одна з особливостей граматики текстів Шевченка – наявність варіантів граматичних форм, на що звертали увагу й інші вчені (О. Синявський, Т. Сікиринський, І. Огієнко, В. Ільїн, Б. Кобилянський, В. Вашенко та ін.). П.Д. Тимошенко не обмежився експлікацією варіантних словоформ та їх текстовим ілюструванням, а репрезентував кількісне співвідношення варіантів, продемонстрував їхню функційну неоднорідність у текстах. Проте статистика для дослідника була лише підґрунтям для наступного етапу – пояснення причин існування варіантів граматичних форм. Визначальним чинником, що спричинив появу варіантів у текстах Шевченка, вчений уважав використання поетом різних джерел, які зумовлювали поширення чи впливали на усталення відповідних елементів у народному мовленні та в ідіолекті поета. Зокрема, це видно на прикладах пояснення причин хитання в граматичному роді іменників:

У жіночому роді маємо слово *харч*, що відповідає давнішому станові мови... Народній мові відповідає *псалтир* у чоловічому роді..., книжній – *літопись* у жіночому роді [85, с. 136].

Зауважимо, що впливом діалектного мовлення пояснено чимало випадків іншого порівняно з пізнішою нормою оформлення граматичного роду, числа та відмінків іменників; водночас до уваги бралися й інші внутрішньомовні фактори (як здатність мови до збереження архаїчних зв'язків, значень), а також вплив

зовнішнього мовного оточення – церковнослов'янського й польського в давніші часи та російського – в пізніші [85, с. 138].

Про існування окремих таких форм у діалектному мовленні в минулому нагадують Шевченкові тексти та докладна їх інвентаризація й коментування П.Д. Тимошенком (показові щодо цього вжиті Шевченком і майже забуті сьогодні форми топонімів *Прилука, Ромен, Курське, Смоленське, Суботов* і *Суботове* та ін.).

Сторінки багатьох праць П.Д. Тимошенка рясніють кількісними характеристиками досліджуваних явищ, причому інформацію подано то за окремими творами, різночасовими авторськими переробками тих самих творів, то за циклами поезій, то за окремими періодами творчості, а також за стилями і жанрами, що уможливило спостереження над динамікою варіантів упродовж усієї творчості Шевченка.

Такий тип опису мовних рис переконливо демонструє, що усталення граматичних форм, які згодом увійшли в корпус літературної мови як нормативні, було тривалим у часі, супроводжувалося вибором між альтернативними одиницями. Зокрема, стає відомо, які саме варіанти були поширені, а з коментарів П.Д. Тимошенка – яких джерел сягали варіантні форми; інколи дослідник указував на причини збереження окремих формальних варіантів (на цей процес могли впливати: закорінення ідіолекту в народне розмовне мовлення, рідне діалектне довкілля поета; вплив російської мови; у поетичному тексті нерідко на вибір граматичної форми впливало римування). Наведена в статтях докладна статистика щодо співвідносних

⁸ Фонетичні риси творів Шевченка Тимошенко коментує неодноразово, проте принагідно; у ці роки були відомі докладні праці з цієї проблеми М.А. Жовтобрюха, зокрема: Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету. – Одеса, 1962. – Т. 152; Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т.Г. Шевченка // Мовознавство. – 1962. – Т. 17.

словоформ досі зберігає самодостатню цінність як частковий (ідіолектний) прояв загальних тенденцій динаміки структури мови в окресленому часі.

Докладний аналіз П.Д. Тимошенком текстів Шевченка свідчить, що на граматику досліджуваного ідіолекту відчутний вплив мала староукраїнська писемна традиція, зокрема пам'ятки козацької доби, та рідні поетові говірки Звенигородщини. Вплив останніх, закономірно, по-різному був відчутний упродовж творчого життя поета, але важливо, що від рідного діалектного довкілля він не відійшов до останніх днів свого життя, використовуючи номінативний і стилістичний потенціал цих елементів навіть в останніх поетичних текстах (показовою є поезія «Барвінок цвів і зеленів» 1860 р. із локальною лексемою-загадкою *недосвіт*; уся поезія-метафора побудована на символах української традиційної культури, її сталих образах). На такі діалектні риси Шевченкової мови П.Д. Тимошенко звертав спеціальну увагу як з огляду на необхідність їхнього пояснення (адже рідковживані лексеми та локалізми з текстів Шевченка нерідко мали несхожі пояснення різними дослідниками, зокрема лексеми *перетика*, *недосвіт*), так і для підкреслення засадничого положення про те, що мовна практика Кобзаря і пізніше сформована літературна норма не є тотожними, мають значні відмінності⁹. Така позиція дослідника вирізнялася на тлі поширених тверджень про те, що мова Шевченка нібито нічим не відрізнялася від літературної (чи мала лише окремі відмінності). П.Д. Тимошенко не приймав такої міфологізації ідіолекту Шевченка, хоча й не вдавався до відкритих теоретичних дискусій з цього питання. Зате надзвичайно ретельно зіставляв мовні особливості досліджуваних текстів з говірками Звенигородщини, моделюючи їхній стан у першій половині XIX ст. Для цього вчений залучав не лише відомі з різних джерел свідчення, а й здійснював польові діалектологічні обстеження задля окреслення точної географії мовних явищ (встановив поширення низки виразних фонетичних явищ, зокрема укання, протетичного [г], стверділого [р] на місці очікуваного [р']; провів ізоглосу, яка ділить населені пункти Шевченкового рідного ареалу за цими фонетичними ознаками). Такі здобуті автором свідчення були необхідні насамперед для пояснення мовних рис текстів Шевченка; проте їхня цінність для українського мовознавства зберігається й досі як співвіднесена з визначеним хронотопом діалектна інформація. Дослідник щиро шкодував, що на момент вивчення впливу діалектного довкілля на мову Шевченка ще не був опублікований *Атлас української мови*¹⁰, що дало б змогу глибше пізнати рух ідіолекту від поетових говірок до мови всієї України (адже багато важливих рис, притаманних поетовим говіркам, відомі в широкому центральноукраїнському діалектному просторі, що зумовило інтегровальну мовотворчу роль ідіолекту Шевченка). П.Д. Тимошенко неодноразово актуалізував свій досвід носія діалекту, зазначаючи, напр.:

звичайній усно-розмовній мові Шевченка були характерні інфінітиви на *-ть* (у говірках сучасної Звенигородщини, звідки родом Шевченко й автор цієї статті, інфінітиви на *-ть* – звичайне явище) [111, с. 99].

У спеціальному дослідженні [39] Тимошенко звернувся до проблеми розвитку лексичного складу активно формованої в першій половині XIX ст. української літературної мови. Залучивши різноманітні друковані джерела Західної і Східної України, автор описав спільні та специфічні тенденції розширення словника, підкресливши відсутність нормалізації нової лексики, появу численних дублетів і кальок з інших мов. Водночас П.Д. Тимошенко спеціально показав роль Шевченка в цьому процесі, продемонструвавши, що саме від текстів Кобзаря багато лексем різних ідеографічних сфер розпочали своє функціонування в українській мові. Це стосується насамперед порівняно широкого використання абстрактної, суспільно-політичної лексики, позначень понять різних наук, ділянок культури, а також побуту інших народів та інших епох, що засвідчує відчутну інтелектуалізацію українського лексикону, поступову втрату домінування традиційного для попереднього етапу розвитку української літератури словника фольклору, етнографії та сільського побуту. Відзначено, що на формування лексикону позитивно впливало видання часописів, а в Західній Україні – і газет. Зауважено, що в передшевченкову добу

дуже мало розвивалася мистецтвознавча лексика. Піонером у справі її збагачення був Т. Шевченко. У його «Кобзарі» та особливо в листуванні є чимало слів на означення різних понять у галузі малярства, графіки, скульптури, архітектури, театрального мистецтва... У зародковому стані перебуває загально-мистецька термінологія. Такі слова, як, наприклад, *ескіз*, *етюд*, *образ*, *портрет*, *сюжет*, *художник* не мають того широкого значення, яке їм

⁹ На цю нетотожність звертав увагу І. Огієнко (Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961 (перевидання: К., 2013).

¹⁰ Атлас української мови: У 3-х т. – К., 1984–2001. – Т. 1–3.

властиве тепер. У переглянутій друкованій і рукописній продукції I пол. XIX ст. ми не зустріли й загальної назви *мистецтво*, замість неї вживалися слова *штука*, *искусство* [44, с. 90].

Дослідник відзначив роль Шевченкових новотворів для розширення словникового складу літературної мови, спеціально підкресливши їх наступне освоєння лексикографічною практикою.

П.Д. Тимошенко спеціально звернувся до оцінок мови Шевченка, зокрема російськими науковцями й культурними діячами (окремі з них – сучасники Шевченка), усвідомлюючи значення їхньої аксіології для об'єктивного й вичерпного опису досліджуваного феномену. Відомо, що вплив Шевченкового досвіду мовокористування й словесної творчості на становлення нової української літературної мови був відчутно посилений саме високими оцінками його мовотворчих досягнень найближчим оточенням поета, його шанувальниками. Останнє було зумовлене ще й тим, що в Росії від «Кобзаря» 1840 року й далі на багато десятиліть Шевченкове слово виявилось ареною змагань за утвердження української мови і водночас ареною протистояння, де зіткнулися визнання й заперечення права українців на розвиток своєї окремої мови, зрештою – змагань за українську національну самоідентичність¹¹. Добором джерел, інколи малознаних, що могли сприяти студіюванню мови Шевченка, їх аналізом, коментуванням П.Д. Тимошенко розкривав складні зовнішні та внутрішні обставини утвердження української мови в Росії¹².

Вивчення П.Д. Тимошенко ідіолекту Шевченка в контексті свого часу та ближчої ретроспективи, що здійснено в опорі на ґрунтовний текстологічний аналіз, наповнило новим змістом, багатьма промовистими деталями поширену загальну формулу *Шевченко – основоположник нової літературної мови*¹³. Стало очевидним, у чому полягало мовне новаторство поета, чим вирізнялася його мовотворчість на тлі ідіолектів інших авторів тієї епохи, які риси сигналізують про особливий, глибоко індивідуальний мовостиль Кобзаря, що з лексики належить до поетових неологізмів. Залишаючись у межах вивчення *формальної структури* Шевченкової словесної спадщини і не входячи в іншу важливу сферу – естетики художнього мовлення, П.Д. Тимошенко продемонстрував виразно висхідний розвиток мови Кобзаря, підтвердив обґрунтованість положення про досліджуваній ідіолект як новий етап в історії української літературної мови, чітко означивши грані новаторства мовотворчості автора. Об'єктивність і глибина аналізу формальних рис мови Шевченка, що здійснив П.Д. Тимошенко, нівелюють багато контроверсійних оцінок та упереджених закидів щодо мови поета та його словесної культури. Засаднича Шевченкова модель мовотворення – синтезування різноманітних мовних джерел задля досягнення віртуозності творення тексту, що була підтримана й розвинута в пошевченкову добу – забезпечила українській мові поступ і утвердження навіть за вкрай несприятливих суспільно-політичних обставин. Своїми глибокими студіями П.Д. Тимошенко долучився до пізнання мови Кобзаря, відчутно збагативши *формальноструктурний напрям* ідіолектології Шевченка.

Непромінальні уроки. Досвід Петра Дмитровича Тимошенка, акумульований і втілений у різноманітних мовознавчих дослідженнях, зокрема і в працях про мову Шевченка, залишається цікавою й вельми інформативною сторінкою історії українського мовознавства другої половини XX ст.: учений репрезентував модель системного і всебічного пізнання складного феномену української мови, і ця модель виявилася, без сумніву, результативною. Останнє особливо актуальне на початку XXI ст. з огляду на значне поширення лінгвістичних праць, у яких аналіз заступлено загальними міркуваннями на тлі відчутного зниження уваги до окремого мовного знака, явища, процесу; формулювання «теорій» без опертя на знання, докладне опрацювання самої мови (структури, функцій, генези, просторової й часової змінності та соціальної зумовленості динаміки форм і значень) підважує засади лінгвістики як науки та її традиції. Протилежний тип

¹¹ Серед постатей, з якими опоненти української національної окремішності пов'язували утвердження цих ідей (П. Куліш, В. Білозерський, Т. Шевченко, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.), лише з Шевченком і після його смерті вели послідовну й непримиренну боротьбу, забороняючи перевидання навіть тих його творів, які раніше були дозволені цензурою, не дозволяючи будь-яких публікацій із згадкою його імені, напр.: «представляется неудобным в настоящее время допущение к печати каких бы ни было статей о Шевченке и тому подобных деятелях...» (Повідомлення виконуючого обов'язки начальника Головного управління у справах друку... [1876 р.] // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання. Збірник документів і матеріалів. – К., 2013. – С. 144).

¹² Розпочате системне коментоване видання критичних матеріалів (Тарас Шевченко в критиці. – Т.І. Прижиттєва критика (1839–1861) / За ред. Г. Грабовича. – К., 2013. – 802 с.) спонукає до продовження вивчення проблеми рецепції та аксіології мови Шевченка, зокрема у контексті розвитку української літературної мови нового часу.

¹³ Хоча оцінці Шевченка як творця й основоположника нової української літературної мови присвячено численні мовознавчі праці (Г.А. Левченка, В.С. Ільїна, П.П. Плюща, І.К. Білодіда, В.С. Ващенко, В.М. Русанівського та ін.), все ж ці дослідження залишають враження неповноти аргументації та деякої публіцистичної декларативності, що спонукає до поглибленого аналізу проблеми; саме цьому прислужаться цінні спостереження й узагальнення П.Д. Тимошенка.

лінгвістичних студій демонструють праці П.Д. Тимошенка: використані ним аналітичні процедури, зміст опису мовних одиниць та характер узагальнень уповажують на виокремлення його дослідницьких прийомів, на формулювання своєрідних *філологічних уроків Майстра*, зокрема і стосовно аналізу мовної особистості.

1. Серед джерел лінгвістичного аналізу ідіолекту пріоритетними для дослідника є *автентичні* тексти цієї мовної особистості, не трансформовані втручаннями редакторів, видавців; для класичної художньої літератури – це насамперед автографи та першодруки, підготовлені до видання самим автором. Запорукою об'єктивності й глибини дослідження ідіолекту є докладне історико-єдиційне вивчення кожного тексту, встановлення можливих сторонніх впливів на форму та зміст мовних елементів.

2. Спершу аналіз тексту необхідно зосереджувати на атомарному рівні – окремому слові, граматичній формі, значенні; наступний етап передбачає охоплення всіх слововживань окремого тексту та макротексту (усієї словесної спадщини).

3. Однією з передумов аналізу ідіолекту є використання широкого тла – залучення текстів інших авторів відповідної епохи та авторів попереднього часу; аналіз усіх текстів здійснюється за єдиними принципами; таке зіставне вивчення уповажує на об'єктивне визначення місця досліджуваного ідіолекту в загальному процесі становлення й динаміки мови, на окреслення ліній впливів на цей ідіолект.

4. Хибність твердження про інформаційну вичерпаність навіть докладно давніше описаного ідіолекту стає самоочевидною за умови суцільного, а не вибіркового охоплення писемної спадщини мовної особистості та використання попереднього, інколи різнопланового, досвіду його наукової інтерпретації; останнє переконливо демонструє дослідження ідіолекту Шевченка, яке, попри тривалу історію й незаперечні здобутки, засвідчує наявність відчутних інформаційних прогалин та суперечливих оцінок багатьох елементів його мови.

* * *

Необхідно було мати особливі здібності – оригінальний аналітичний розум, цілеспрямованість і наполегливість, аби стати різностороннім і глибоким дослідником, який зумів охопити історичне минуле й сучасний стан мови, діалекти, давні пам'ятки і художні тексти нової доби, загальні й вузькоспеціальні питання лінгвістики. Таким був Петро Дмитрович Тимошенко: він знав українську мову в різноманітті її форм і умов функціонування; мово-знавство сприймав, оцінював і співтворив з увагою до різних його проблем і творчих напрямів; був свідком зацікавлення й употужнення окремих лінгвістичних течій, як і обниження інтересу до деяких з них аж до їх забуття. Цей досвід кристалізував у ньому свої аналітичні підходи, які були позбавлені позірної привабливості насамперед через складність і значні затрати зусиль, проте притягальні результатами й довершеністю наукових побудов.

Павло Гриценко